

Makalenin Türü/ Article Type : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Date Received : 21.05.2021
Kabul Tarihi/ Date Accepted : 24.06.2021
Yayın Tarihi/ Date Published : 30.06.2021
Yayın Sezonu/ Pub Date Season : Bahar/ Spring

Ehl-i Hadîsin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler Üzerine Bir Değerlendirme*

Ubeydullah EFE**

Anahtar Kelimeler:

*Ehl-i hadîs,
Akâid literatürü,
İsimlendirme,
Eleştiri,
Ehl-i bid'at.*

ÖZ

Bu makale hicrî ilk üç asır Ehl-i hadîs âlimlerinin akâid literatüründe yer alan bazı eleştirel isimlendirmeleri tespit ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Emevî devletinin sonlarına doğru şiddeti artan kelâmî tartışmalarda hadîs âlimleri sapkın olarak nitelendirdikleri düşünce ekollerine karşı mücadele etmek gayesiyle çeşitli eserler telif etmişlerdir. Bu eserlerinde onların, eleştirdikleri şahısları ve grupları çeşitli isimlerle niteledikleri görülür. İsimlerin bir kısmı açık bir şekilde muhatap kitlenin kimliğini yansıtırken, bazılarının -Ehl-i bid'at isimlendirmesinde olduğu gibi- kimleri karşıladığına dair belirsizlik bulunmaktadır. Bu makalede Ehl-i hadîsin kullanımında çoğunlukla muhatapı kesin olarak anlaşılamayan isimler tespit edilmektedir. Aynı zamanda söz konusu isimlendirmelerin hangi bağlamlarda kullanıldığı tartışılmaktadır.

An Assessment of Critical Naming in the Aqaid Literature of Ahl al-Hadith

Keywords:

*Ahl al-hadith,
Aqaid literature,
Naming,
Criticism,
Ahl al-bid'at.*

ABSTRACT

This article aims to identify and analyze some critical naming in the aqaid literature of Ahl al-hadith scholars of the first three centuries of Hijra. Towards the end of the Umayyad state, hadith scholars have written several books in order to struggle sects they consider heretical. In these works, it is seen that they characterize the individuals and groups they criticize by various names. While some of the names clearly reflect the identity of their interlocutors, -as in Ahl al-bid'at naming- there is uncertainty as to who some of them it is used for. In this article, some names whose interlocutor is not definitively understood are identified in the use of Ahl al-hadith. It is also debated in which contexts these namings are used.

* Bu makale, 2017 yılında Ubeydullah Efe tarafından hazırlanan Ehl-i hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bkz. Efe, Ubeydullah. Ehl-i hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

** Doktora öğrencisi, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Kur'an ve Sünnet Araştırmaları. (PhD Student, International Islamic University Malaysia, Qur'an and Sunnah Studies.) efeubeydullah@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2131-1193>

GİRİŞ

İslâmî ilimlerin birbirinden ayrılmaya başladığı hicrî birinci asrın sonlarından itibaren *selef*, *Ehl-i hadîs* veya *Ashâbu'l-hadîs* gibi isimlerle anılan bir ekol teşekkül etmiştir. Her ne kadar üzerinde ittifak olan bir tanımı bulunmasa da Ehl-i hadîsi Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine uymayı prensip edinerek Kur'ân ve hadîslerin yolundan giden, dinî konularda akıldan ziyade nakle değer veren ve görünürde rey karşıtı olan bir anlayış olarak tarif etmek mümkündür. Bu ekolün başlıca temsilcileri hadîs ilminde şöhret kazanmış muhaddislerdir. Ehl-i hadîs anlayışının bilhassa hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda büyük bir şöhret kazandığı ve entelektüel manada açık bir fikrîsel düzleme oturduğu söylenebilir.

Muhaddislerin fikrî yapısına ışık tutan kaynakların en dikkat çekenleri arasında, onlar tarafından telif edilmiş *Kitâbü's-sünne*, *Kitâbü'l-îmân* ve reddiye türü eserler yer almaktadır. Polemik üslûbunda ve çoğunlukla nakil metoduyla kaleme alınmış bu kitaplar, başta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi meşhur hadîs musannifleri tarafından müstakil olarak telif edilmiş, bilhassa hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru bu sahada oldukça geniş bir külliyat oluşmuştur. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu eserler, müelliflerinin *Câmî*, *Sahîh* ve *Müsned* gibi türlerde kaleme aldıkları hadîs tasniflerinin yanında fazlaca şöhret bulmamış, genellikle onlar, mezkûr kitapların gölgesinde kalmıştır. Bu durumun muhtemel sebepleri geniş bir araştırma konusu olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim rivayet malzemesi açısından oldukça geniş bir perspektif sunan bu eserler, Ehl-i sünnet kelâmına bir bakıma zemin teşkil etmesi açısından da oldukça dikkate değerdir.

Bu çalışmanın odak noktası, Ehl-i hadîs'in sözü edilen türde telif edilmiş eserlerinde muhatapları için kullandıkları tenkit anlamı taşıyan isimlendirmelerdir. Kanaatimizce bu isimlendirmelerin tespit ve tahlil edilmesi, öncelikle genel manada hicrî ilk üç asırda hadîs âlimlerinin mücadele ettiği anlayışın, özel olarak ise şahısların, ekollerin ve fırkaların mahiyetini çözümleyebilmek açısından önem taşımaktadır. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından kısa bir süre sonra bilhassa akâid konularında ortaya çıkan çeşitli görüşlerin ve bu görüşlerin müntesiplerinin isimlendirilmesi, kimi zaman söz konusu görüş sahiplerinin bizatihi kendileri tarafından gerçekleştirilmiş, kimi zaman da muhalifleri tarafından ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Ehl-i hadîs, akâid konularıyla ilgili eserlerinde muhalifleri olarak gördüğü kimseleri *Cehmiyye*, *Mu'tezile*, *Lafziyye* ve *Muattıla* gibi müntesipleri ve fikrî çerçeveleri aşağı yukarı belli fırkaların isimleri ile nitelendirmiştir. Fakat bunların haricinde çoğunlukla *Ehl-i bid'at*, *Ehl-i ehvâ*, *Ehl-i kelâm*, *Ehl-i zeyğ* ve *Zenâdika* gibi isimlendirmeler kullanarak sundukları eleştirilerinde, söz konusu eleştirilerin muhataplarının kimlikleri açısından bir belirsizlik göze çarpmaktadır. Nitekim bu isimlendirmeler kullanılırken çoğu zaman herhangi bir şahsın kimliği zikredilmemektedir. Örneğin Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/728) nakledilen "Önceleri isnâdla ilgili sorular sorulmazdı. Ne zaman ki fitne ortaya çıktı, 'bize râvîlerinizi söyleyin' denilmeye başlandı. Râvîler Ehl-i sünnet olursa hadîsleri alınıyor, Ehl-i bid'at olursa alınmıyordu" (Müslim, 1955, Mukaddime, 3) şeklindeki meşhur sözün zahirine bakıldığında burada kastedilen Ehl-i bid'atın kimliğine dair bir belirsizlik olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu rivayette kullanılan söz konusu tabirin, sapkın görüşler ileri süren ve/veya hadîs uyduran şahısların tümünü kapsayan bir ifade olduğunu; İbn Sîrîn'in yaşadığı dönemde meydana gelen hâdiseler aracılığı ile tespit etmek mümkün

olabilir. Fakat hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ortaya çıkan pek çok farklı itikâdî ekolün varlığı göz önünde bulundurulursa, Ehl-i hadîsin yoğun bir biçimde kullandığı bu türden tenkit amaçlı isimlendirmelerin muhataplarını tespit etmek bir hayli zorlaşmaktadır.

Kelâmî fırkalar bağlamında isimlendirme ve kavramlarla ilgili günümüzde yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır.¹ Fakat tespit edilebildiği kadarıyla bu çalışmalar sözü edilen isimlendirmelerin tarihi serüvenine genel bir bakış açısıyla yaklaşmakta, Ehl-i hadîsin fikrî yapısına ve bu tabirleri hangi bağlamlarda kullandığına özel olarak değinmemektedir.² Buradan hareketle bu çalışmada hicrî ilk üç asırda Ehl-i hadîs tarafından telif edilmiş akâid türü eserlerden yola çıkılarak sözü edilen eleştirel isimlendirmeler tespit edilecektir. Bu tespit ile birlikte söz konusu tabirlerin Ehl-i hadîs nazarında nasıl bir mahiyete sahip olduğu genel hatlarıyla değerlendirilecektir. Çalışmada tahlil edilecek eleştirel isimlendirmelerin etimoloji ve tarihsel süreç açısından detaylı tahliline girilmeyecek, çalışmanın esas konusunu teşkil eden; muhaddisler nazarında söz konusu ifadelerin mahiyetine dair inceleme ön planda tutulacaktır.

1. İslâm Tarihinde İsimlendirme Yöntemine Genel Bakış

İslâm dünyasında hicrî ilk asırlardan itibaren meydana gelen siyâsî, fikrî ve içtimâî ihtilâflar, söz konusu tartışmalara taraf olan kimselerin farklı isimler altında birleşmelerine sebep olmuştur. Her grup gerek kendileri gerekse muhalifleri için çeşitli isimler kullanmıştır. Bunlar anlamsal açıdan ve tarihsel köken bakımından değerlendirildiğinde büyük çoğunluğunun, kendilerinden olmayan tarafları tenkit maksadıyla kullanıldıkları görülür. İslâm tarihinde erken döneminde ortaya çıkan fırkalardan *Hâricîyye* bu hususta gösterilebilecek ilk örneklerdendir. Ümmetin üzerinde ittifak ettiği meşru halifeye başkaldıran kimselere muhalifleri tarafından nispet edilmiş bir isim (Şehristânî, 1968, s. 1: 114) olarak Hâricîlik, başlı başına tenkit niteliği taşıyan bir muhtevaya sahiptir.³ Yine

¹ Örneğin Mevlüt Özler tarafından kaleme alınan *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları* adlı kitap bu alanda zikredilebilir. Müellif bu çalışmada Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at kavramlarının ortaya çıkış ve gelişim süreçlerini incelemekte, bu kavramların tarih içerisinde tam olarak kimler hakkında kullanıldığı ve kullanılabileceğini fazla ayrıntıya girmeden genel hatlarıyla tartışmaktadır. Çağdaş araştırmacılardan Cağfer Karadaş'ın kaleme aldığı "Mezhep ve İsim –Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme-" adlı makale de çalışmamızın konusuyla alakalıdır. Yazar bu makalesinde mezheplerin isimlendirilmesi konusuna ayrıntısıyla değinmekte, ilk dönemden itibaren Ehl-i sünnete verilen övgü ve yergi isimlerini açıklayarak tespit etmektedir.

² Her ne kadar muhaddislerin kullandıkları eleştirel isimlendirmelere dair müstakil bir çalışma tespit edilememişse de son dönemde Büşra Yurtalan tarafından kaleme alınan "Ashâbu'l-hadîs'in akaid metinlerinde dışlayıcı söylem (3./9. asır reddiye literatürü)" adlı yüksek lisans tezinin bu sahada dikkat çekici araştırmalardan olduğuna işaret edilmelidir. Araştırmacı Ehl-i hadîsin reddiyelerinde kullandığı üslûbu çeşitli yönlerden tahlil etmekte, bilhassa "Dışlayıcı Söylemin Somutlaştığı Kavramlar: Teorik/Teolojik Çerçeve" kısmında ele aldığı kavramları derinlemesine analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan bazı isimlendirmelerin Ehl-i hadîs nazarında nasıl bir muhtevaya sahip olduğuna dair dikkat çekici tespitler yaptığını söylemek mümkündür. Örneğin Ehl-i hadîsin tenkitlerinde kullandığı kavramları iki kısımda inceleyen araştırmacı öncelikle mezhebi ve dinî aidiyetler açısından dışlayıcı söylemleri ele almakta, burada başta Cehmiyye olmak üzere Zenâdika ve Müşebbihe gibi isimlendirmeleri bu bağlamda değerlendirmektedir. Akabinde yalnızca niteleme amacıyla kullanılan re'y, bid'at ve küfr gibi kavramları değerlendiren Yurtalan, söz konusu kavramların Ehl-i hadîs tarafından kullanılış yöntemlerine değinerek farklı bir tasnif denemesi ortaya koymaktadır. (Yurtalan, 2019, ss. 149-215)

³ Her ne kadar Hâricîler bu ismi kendileri için "kâfirlerin arasından çıkarak Allah'a ve peygamberine hicret edenler" anlamında müspet manada kullanıyor olsalar da tarih boyunca Hâricîlik en yaygın şekliyle

Haşviyye dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, teşbih ve tescîm inançlarını benimseyen kimseleri niteleyen (Yurdağür, 1997, s. 426) bir isim olarak pek çok ekol tarafından muhataplarına yönelik kullanılmış eleştirel isimlerden birisidir.⁴

Birbirlerine muhalif görüşlere sahip tarafların tenkit maksatlı kullandıkları isimlerin haricinde, ilk bakışta tenkit anlamı taşımayan çeşitli isimlendirmeler de bulunmaktadır. Daha çok, farklı düşünceleriyle temayüz etmiş ve şöhret kazanmış, kendisinden sonra da fikirlerini devam ettiren temsilcilerinin bulunması sebebiyle bir fikre öncülük eden şahsiyetlerin isimlerine nispetle de bazı adlandırmalar yapılmıştır. Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745-46) görüşlerine müntesip kimselere kendinden sonra “Cehmiyye” adının verilmesi (Şehristânî, 1968, s. 1: 86) bu hususa örneklik teşkil etmektedir. Bunun yanında her grup, kendi temel fikrini açığa vurmak amacıyla, görüşleriyle paralel birtakım isimlendirmeleri de kendileri için kullanmışlardır. Tüm bu ihtilaflar çerçevesinde, isimlendirmelerin niteliklerine bakıldığında bir kısmının genel-geçer bir hâl aldığı ve hem kendilerince hem de muhalif kesim tarafından kabullenildiği anlaşılmaktadır. Burada, sözü edilen isme yüklenen anlam konusu büyük önem kazanmaktadır. Kimi yerde iki muhalif grup bir tarafa ait olan aynı isim üzerinde birleştiğinde, isme yüklenen anlam, ismin konulduğu grup için bir fazilet vesilesi olarak yorumlanmakta, muhalif grup için ise aynı isim bir eleştiri niteliği taşımaktadır. Buna en uygun örneklerden birisinin de *Mu'tezile* isimlendirmesi olduğunu düşünmekteyiz. Örneğin Ehl-i hadîsin meşhur temsilcilerinden İbn Kuteybe (ö. 276/889) bu ismi kaderi reddedenler manasında menfi olarak kullanmaktadır. (İbn Kuteybe, 1999, s. 200) Öte yandan Basra *Mu'tezile*'sinin meşhur kelmecisi Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ise bu ismin faziletini savunarak “i'tizâl” (uzaklaşma) kelimesinin Kur'ân'da da geçtiği üzere şerden uzaklaşan anlamında kullanıldığını bildirmektedir. (Kâdî Abdülcebbar, ty, s. 165)

İslâmî ilimler literatüründe dikkat çeken isimlendirme usûllerinden birisi de *Ehl* veya *Ashâb* kavramları kullanılarak herhangi bir kesimi aynı çatı altında değerlendirme ve tenkit faaliyetidir. Başta İslâm tarihinde iki farklı düşünce ekolünü temsil eden Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y kavramları, bu bağlamda değerlendirilebilir. Anlaşıldığı kadarıyla bu isimlendirmeler, nitelediği kitlenin fikrî yapısına -her ne kadar müntesiplerinin her konuda aynı düşüncelere sahip olduklarını söylemek zor olsa da (Bkz. Gengil, 2020, s. 121)- açık bir şekilde atıfta bulunmakta ve hicrî ilk asırlardan itibaren kullanılmaktadır. Öte yandan aynı lafzın kullanılması suretiyle başta *Ehl-i bid'at* kavramı olmak üzere *Ehl-i ehvâ*, *Ehl-i dalâlet*, *Ehl-i ilhâd* ve *Zenâdika* gibi isimlendirmelerin klasik İslâm kaynaklarında oldukça sık kullanıldığı da burada zikredilmelidir. Bu tabirlerin, Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y gibi isimlendirmelere göre muhatap kitlesi konusunda çoğu zaman ciddi bir belirsizlik bulunmaktadır. Yine bu minvalde İslâm tarihinde mezhep ve ekollerin isimlendirilmesi konusunda en dikkat çeken eserlerin *firâk* sahasındaki telifler olduğuna da işaret etmeliyiz. Nitekim İslâm toplumu

“insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkarılan” anlamında olumsuz bir manada kullanılmıştır. Bkz. (Fığlalı, 1997, s. 169)

⁴ *Haşviyye*'nin kimler olduğu konusunda bir belirsizlik bulunduğuna işaret eden Kadir Demirci, konuyla ilgili makalesinde Zeydî âlimlerin Ehl-i hadîs hakkındaki *Haşviyye* nitelemesini ele almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i hadîs entelektüel düzeyde ortaya çıkan tartışmalarda Zeydîyye tarafından itikadi görüşleri sebebiyle *Haşviyye* olarak nitelendirilmiş ve ağır ithamlara maruz kalmıştır. Demirci'nin söz konusu makalesi, bu ithamın hicrî ilk asırlardan itibaren hadis ehline yönelik kullanılmış olduğuna dair farklı bir perspektif sunmaktadır. (Demirci, 2011, ss. 177-192)

içerisinde ortaya çıkmış itikâdî fırkalarla alakalı bu eserlerin, genellikle “Yetmiş üç fırka” hadîsi⁵ olarak bilinen rivayetten yola çıkılarak kurtuluşa eren fırka ile bunun dışında kalan sapkın fırkaları birbirinden ayırmak amacı ile kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu türden eserlerin sunduğu malumat açısından objektifliği tartışmalı bir konu olarak gözüke de söz konusu fırkalara dair önemli ipuçları ihtiva ettiği söylenebilir. Buradan hareketle *fırâk* sahasında kaleme alınmış eserlerin, İslâm tarihinde isimlendirme geleneğinin önemli bir basamak noktası olduğu da burada ifade edilmelidir.

Netice olarak İslâm tarihi boyunca hemen her fikrî oluşumun, muhalifleri tarafından tahkir ve tenkit amacıyla kendilerine nispet edilen bir isimlendirmeye maruz kaldığı görülmektedir. Bu isimlendirmelerin kimi zaman muhatap kitlesinin belirsiz olduğunu veya zaman içerisinde anlam kaymasına uğrayarak farklı çağrışımlara sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle muhaddislerin yalnızca eleştirel amaçlı kullandıkları isimlere dair gerçekleştirilecek aşağıdaki değerlendirmenin, söz konusu karmaşaya küçük de olsa bir açıklık getireceğini söyleyebiliriz.

2. Ehl-i hadîsin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler

2.1. Ehl-i Bid’at

Bid’at kelimesi sözlükte “daha önce örneği olmayan yeni bir şey ortaya koymak, icat etmek” gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1994, s. 8: 6) “bd’a” (عـد) kökünden türetilen bu kelimenin Kur’ân’da⁶ (el-Bakara, 2/117; Ahkâf, 46/9) ve hadîslerde aynı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’den aktarılan “...Sonradan ortaya çıkan her iş bid’at, her bid’at ise dalâlettir” (Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünnet*, 6) hadîsi bunu göstermektedir. İstilâhî anlam açısından geniş bir muhtevaya sahip olan bid’at kelimesi, geniş kapsamlı bir tarife göre din tamamlandıktan sonra Hz. Peygamber’in vefatını müteakip ortaya atılan her düşünce ve amel, yani davranış biçimine verilen bir isimdir. (Özler, 2001, s. 57; Yaran, 1992, s. 129) Ehl-i bid’at ise bid’at taraftarları, bid’at mensupları gibi anlamlarda ilk dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanan bir terimdir. İlk olarak kim tarafından kullanıldığı tespit edilememekteyse de anlaşıldığı kadarıyla yukarıda İbn Sirîn’den naklettiğimiz söz, Ehl-i bid’at kavramının, hadîsçiler nazarında ilk kullanımlarından birine örneklik teşkil etmektedir.

Ehl-i hadîs âlimleri Ehl-i bid’ata çeşitli anlamlar yüklemişler, hasımlarını bu kavramla sık sık nitelemişlerdir. Örneğin İmâm Mâlik’ten (ö. 179/795) aktarılan “...Ehl-i ehvâ ve Ehl-i bid’atın kitapları bizim nazarımızda Ashâb-ı kelâmdan olan Mu’tezile’nin ve diğerlerinin kitaplarıdır.” (İbn Abdülberr, 1994, s. 2: 942) ifadesi, hicrî ikinci asırda Ehl-i hadîsin bu isme yüklediği anlamı göstermektedir.

⁵ Rivayetin oldukça fazla tariki ve farklı lafızlarla rivayeti bulunmaktaysa da konu daha çok Peygamber’den (s.a.s.) nakledilen şu rivayet etrafında şekillenmektedir: “Hz. Peygamber bir gün sahâbenin arasındayken ayağa kalkarak şöyle buyurdu: “Dikkat ediniz! Sizden önce Ehl-i kitap olanlar yetmiş iki fırkaya bölündüler. Kuşkusuz bu ümmet de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan yetmiş ikisi Cehennemde, birisi Cennettedir.” Bkz. (Ebû Dâvûd es-Sicistânî, ty, *Sünne*, 1)

⁶ قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ “Göklere ve yeri, bir benzeri olmaksızın yaratan...” el-Bakara sûresindeki bu ayette geçen *bid’at* kelimesi daha önce olmayan bir şeyi ilk defa ortaya koymak, yaratmak anlamındadır. Ahkâf sûresinde قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ “De ki; ben türedi bir peygamber değilim...” sözündeki *bid’an* ifadesi de benzer manayı karşılamaktadır.

Tabiatıyla karşı tarafa üstün gelmek amacıyla kaleme alınan reddiye türü eserlerde muhaddislerin bu tabiri oldukça sık kullandığını görmekteyiz. Örneğin zındıklara ve Cehmiyye'ye dair reddiye olan ve Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen⁷ eserde o, Ehl-i bid'atı tenkit etmenin faziletini vurgularken bu isimlendirmeyi kullanmaktadır. Ahmed b. Hanbel'e "bir adamın oruç tutup, namaz kılıp itikâfa girmesi mi sana hoş gelir yoksa Ehl-i bid'atı tenkit etmesi mi?" diye sorulduğunda o, "Onun orucu, namazı ve itikâfı kendisine fayda verir. Fakat Ehl-i bid'ata olan eleştirisi Müslümanlar içindir ve en faziletli olan da budur." (Ahmed b. Hanbel, 2003, s. 10) diyerek cevap vermiştir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah b. Ahmed, *Kitâbü's-sünne*'sinin pek çok yerinde bu tabiri çeşitli kesimler için kullanmakta ve muhaddislerin bu isme yükledikleri anlamları gösteren çeşitli nakiller yapmaktadır. Örneğin bir yerde babasına Ehl-i bid'atın arkasında namaz kılmanın durumunu sormuş, o da cevaben: "Cehmiyye ve Mu'tezile gibilerinin arkasında namaz kılmayın" şeklinde cevap vererek zihnindeki Ehl-i bid'at isimlendirmesinin karşılığını bu şekilde açıklamıştır. (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 1: 103) Başka bir yerde Abdullah b. Ahmed'in Ehl-i bid'atı tarif ederken onların iman tanımına yer verdiği görülmektedir. Ona göre bid'at ehli iman ve amelin arasını ayırmaktadırlar ve imanın amelle ilişkisinin olmadığını söyleyerek ikrâr ile imânın tamamlanacağını iddia etmektedirler. (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 1: 374)

Ehl-i hadîs'in ilk reddiyelerinden sayılabilecek Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-îmân*'ında da bu tabiri görmekteyiz. O Süfyân, Evzaî ve Mâlik b. Enes gibilerinin iman tanımını açıklarken bu tabire yer vermekte ve bu gibi âlimlerin Ehl-i bid'atı kınamalarından bahsetmektedir. (Kâsım b. Sellâm, 2015, ss. 66, 67)

Abdurrahman b. Mehdî'nin nazarında ise Ehl-i bid'atın en şerli iki sınıfı Râfıza ve Cehmiyye'dir. (Ahmed b. Hanbel, 2003, s. 10) Aynı şekilde İmâm Şâfî (ö. 204/820) Ehl-i bid'atın arkasında namaz kılmanın durumu ile ilgili açıklamasında Cehmiyye'yi Ehl-i bid'at olarak kabul ettiğini ve ancak Cehmiyye'den olanların haricinde zaruri durumlarda Ehl-i bid'at kimselerin arkasında namaz kılmanın caiz olacağını ifade etmektedir. (Buhârî, 1977, s. 39)

Ehl-i hadîs'in önde gelen âlimlerinden Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin Evzaî'den naklettiği şu söz de hadîşçiler nazarında bu kavrama yüklenen anlamı göstermektedir; Evzaî Ehl-i bida'tten bazı kimselerin fikirlerinin sürekli değişmesi sebebiyle onlara şöyle seslenmiştir: "Siz bid'atinizden ancak o bid'atten daha zararlı olanını bulduktan sonra vazgeçersiniz." (Ebû Saîd ed-Dârimî, 1998, s. 162)

Ehl-i bid'at isimlendirmesinin farklı bağlamlarından birisini de Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *Kitâbü's-sünne* isimli reddiye türü eserinde görmekteyiz. O Peygamber'in (s.a.s.) arşta Allah Teâlâ'nın yanında oturduğuna dair rivayetle ilgili olarak kitabının pek çok

⁷ Eserin Ahmed b. Hanbel'e nispetinde bazı şüpheler bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu ihtilâfların merkezinde, kitabın râvîlerinden olan Hadr b. Müsennâ'nın meçhul bir şahsiyet olması ve Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini yansıtmaması iddiaları bulunmaktadır. Bkz. (Neccâr, 2018, ss. 25-73) Ali Sâmi en-Neşşâr gibi bazı araştırmacılar ise risâlenin isnadına yapılan eleştirilere çeşitli cevaplar vermişler ve İbnü'n-Nedîm'den itibaren birçok müellifin ve özellikle Hanbelî ulemasının kitabı Ahmed b. Hanbel'e nispet ettiklerini aktarmışlardır. Bkz. (Ahmed b. Hanbel, 2010, ss. 11-14) Fakat söz konusu tartışmalar çalışmamızın sınırlarını aşacağı için burada yalnızca söz konusu ihtilâflara işaret etmekle yetiniyoruz.

yerinde bu rivayeti yalnızca bid'at ehlinin reddettiğine dair çeşitli nakiller yapmaktadır. Bunlardan birinde İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) bu hadîsi yüz altmış yıldan beri bid'at ehli haricinde hiç kimsenin reddetmediğini ifade etmekte, (Hallâl, 1989, s. 1: 250) diğesinde ise Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722) benzer sözleri söyleyerek bid'at ehli ile birlikte Cehmiyye'nin de bu rivayeti reddettiğini söylemektedir. (Hallâl, 1989, s. 1: 255)

Ehl-i hadîsin reddiye literatüründe Ehl-i bid'at isimlendirmesine dair kullanımlar elbette bunlarla sınırlı değildir. Fakat yukarıdaki örneklerin muhaddisler nazarında bu isimlendirmenin kullanımına dair genel bir kanaat verdiğini düşünmekteyiz. Burada aynı bağlamda kullanılan mübtedî isimlendirmesine dair birkaç örnek verilmesi, muhaddislerin bu ifadeyi kullanımlarına nispeten daha geniş bir perspektif sunacaktır.

Muhaddis İbn Uleyye (ö. 193/809) "Kim Kur'ân mahlûktur derse o mübtedî'dir" diyerek halku'l-Kur'ân tartışmaları ile ilgili bağlamda bu ifadeyi kullanmaktadır. Berbehârî de "Kim Kur'ân'ın lafzı mahlûktur derse o mübtedî'dir, kim bu konuda konuşmayı ne mahlûktur ne de değildir derse o da Cehmî'dir" demektedir. (Berbehârî, 1993, s. 97) Ahmed b. Hanbel'e Hz. Ali'yi Hz. Osman'a önceleyen kimsenin mübtedî olup olmadığı sorulmuş, o cevaben bunu söyleyenlerin bid'at ehlinen olduklarını, Hz. Peygamber'in Hz. Osman'ı Hz. Ali'ye öncelediğini ifade etmiştir. (Hallâl, 1989, s. 2: 380) Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ise mübtedî kelimesine şöyle bir anlam yüklemektedir: "Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14), Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhuye (ö. 238/853) gibi Ehl-i hadîsi seven bir adam görürsen bil ki o sünnet üzeredir. Şayet bunun aksine hareket ediyorsa mübtedîdir." (Hatîb el-Bağdâdî, 1969, ss. 71, 72)

Anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i bid'at tabiri, ilk başlarda daha çok Hz. Peygamber'den sonra farklı görüşler ortaya atanlara verilen genel bir isim olarak kullanılmıştır. Fakat itikâdî ihtilâfların yoğunluk kazandığı ve hadîs âlimlerinin reddiye türü eserler kaleme aldığı hicrî ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Cehmiyye, Kaderiyye, Râfıza ve Mu'tezile gibi mezheplerin İslâm toplumunda yaygınlık kazanması ile birlikte dinde olmayan bazı görüşleri dile getiren kimseler ve gruplar için kullanılır hale gelmiştir. Aşağıda incelenecek olan Ehl-i ehvâ tabiri ise, Ehl-i hadîsin en az Ehl-i bid'at kadar sıklıkla kullandığı fakat ona nazaran çerçevesi biraz daha dar isimlendirmelerden bir başkasıdır.

2.2. Ehl-i Ehvâ

Kaynaklarda genellikle "ehvâ" şeklinde çoğul olarak kullanılan hevâ kelimesi sözlükte "istek, arzu, meyil" gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1994, s. 15: 372) Ehl-i ehvâ ise "arzularına uyan kimse" manasında bir terkiptir. Anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i ehvâ istilâhta daha çok "İnanç ve davranışlarını, peygamberlerce tebliğ edilen ilâhî buyruklara dayandırmaksızın sadece beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlar", şeklindeki tanımlama çerçevesinde kullanılmıştır. (Yavuz, 1994, s. 10: 505)

Ehl-i hadîsin akâid literatürü ve temel hadîs kaynakları incelendiğinde, tespit edilebildiği kadarıyla bu tabirin ilk defa Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Muhammed b. Sîrîn tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dârimî her ikisinden de şu sözü aktarır: "Ashâb-ı ehvâ ile oturmayın, onlarla münakaşa etmeyin, onlardan bir şey dinlemeyin." (Dârimî, 2000, Mukaddime, 30) Muhammed b. Sîrîn'den Ehl-i ehvâ ile ilgili başka bir rivayet daha

aktarılmaktadır. Rivayete göre bir gün İbn Sîrîn'in yanına Ashâb-ı ehvâdan bazı kimseler girip, ona hadîs rivayet etmek istemişler, İbn Sîrîn ise onların bu isteklerini kabul etmemişti. Akabinde Kur'ân okumak istemişler, bunu da kabul etmeyip 'ya benim yanımdan kalkın ya da ben kalkacağım' diyerek onları uyarıyordu. Bunun üzerine o kimseler gitmişler, daha sonra bir grup İbn Sîrîn'e "Allah'ın kelâmını dinlemekten seni alıkoyan nedir?" diye sorunca o, onların Allah'ın kitabını tahrif etmelerinden korktuğunu ifade etmiştir. (Harbî, 1995, s. 56) İbn Sîrîn'in bu davranışındaki temel sâik muhtemelen el-En'âm sûresinin şu ayeti olmalıdır: "Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur..." (el-En'âm, 6/68)

Ehl-i hadîsin ilk reddiyelerinden kabul edilen Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-îmân*'ında Ehl-i ehvâ isimlendirmesinin kullanıldığını görüyoruz. Kâsım b. Sellâm büyük ve küçük olarak işlenen günahların imana zarar verip vermeyeceğini ve küfrü gerektirip gerektirmeyeceğini tartışırken bu konuda Ehl-i ehvâ ve Ehl-i bid'atın Hz. Peygamber'den gelen ve çelişik gördükleri hadîsleri kolayca reddettiklerini ifade etmektedir. (Kâsım b. Sellâm, 2015, s. 78) Onun ehvâ ehli ile bid'at ehlini birbirinden ayırması, söz konusu ifadelerle kastedilenlerin, farklı anlayışlara sahip kimseler olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim Dârimî de *Sünen*'inin mukaddimesinde "Ehl-i Ehvâdan, Bid'atten ve Husûmetten Uzak Durmak" (Dârimî, 2000, Mukaddime, 30) ismiyle bir bâb başlığı kullanarak bid'at ve hevâ ehlini birbirinden ayrı zikretmiştir.

İmam Buhârî ise Ehl-i ehvâyı, Peygamber'in (s.a.s.) hadîslerinden bazılarını kabul etmeyenler için kullanmış ve bunu Kur'ân'ın bazı âyetlerini kabul edip bazılarını reddeden kimselerin durumuna benzetmiştir. (Buhârî, 1977, s. 76; Yavuz, 1994, s. 10: 506) Onun bu tanımlaması, Kâsım b. Sellâm'ın zikrettiği Ehl-i Ehvâ nitelemesi ile aynı doğrultudadır. Bu açıdan Ehl-i hadîsin önde gelen iki âliminin Ehl-i ehvâ nitelemesini hadîsleri çeşitli sebeplerle reddeden kimseler için kullanmış olmaları dikkat çekicidir.

İyâs b. Muâviye'den şöyle bir söz aktarılır: "Kaderiyye'den başka Ehl-i ehvâ'dan hiç kimseyle konuşmadım. Onlara zulmün ne demek olduğunu sorduğumda "birinin kendisine ait olmayan bir şeyi almasıdır" diye cevap verdiler. Ben de onlara "her şeyin sahibi Allah'tır" diye cevap verdim." Bu rivayeti Ebû Bekir el-Hallâl, "Kaderiyye'nin "Dilemek ve Güç Yetirmek Bize Aittir" Sözü Hakkında" başlığı altında aktarmıştır. (Hallâl, 1989, s. 3: 559) Söz konusu rivayette İyâs, Kaderiyye'den olanları kader konusundaki düşünceleri sebebiyle açık bir şekilde tenkit etmekte ve onlar için Ehl-i ehvâ isimlendirmesini kullanmaktadır. Ebû Kılâbe er-Rekaşî (ö. 276/890) ise Ehl-i ehvâ hakkında şunları ifade eder: "Ehl-i ehvâ ile birlikte olmayın ve onlarla münakaşa etmeyin. Sizi sapkınlığa sürüklemeyeceklerinden ve bazılarının aklını karıştırdıkları gibi dini konularda sizin de aklınızı karıştırmayacaklarından emin olamam." (Âcurrî, 1997, s. 1: 435) Yine ondan şöyle bir söz nakledilir: "Ehl-i ehvâ Ehl-i dalâlettir. Onların Cehennemden başka gidecekleri bir yer bilmiyorum." (Âcurrî, 1997, s. 1: 459)

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere Ehl-i hadîs nazarında Ehl-i ehvâ ile Ehl-i bid'at isimlendirmeleri kimi zaman aynı anlamda kullanılmıştır. Öte yandan iki tabir arasında hassas bir fark olduğuna da burada işaret etmek gerekmektedir. Nitekim bid'at itikâdî sahada her türlü sapkın fikri içine alarak daha geniş bir kapsama sahipken; hevâ daha

çok dinî ve fikhî konularda lakayt davranmak ve münafıklık alâmetleri taşımak gibi nispeten daha dar bir anlama sahiptir. Bu hususu destekleyen sözlerden birisi, Buhârî'nin yukarıdaki ifadesidir. Onun ifadesine göre Ehl-i ehvânın hususiyetlerinden birisi, hadîslerin bir kısmını inkâr etmektir. Aynı şekilde Muhammed b. Sîrîn de Ehl-i ehvânın Kur'ân'ı tahrif etmelerinden korktuğunu ifade etmektedir. Bu da hicrî ilk asırlarda kendi arzularına uygun bir hayat sürmek amacıyla nassların bir kısmını iptal etmeye gayret eden İbâhiyye gibi (Onat, 1999, s. 19: 252-254) çeşitli akımları hatırlatmaktadır. Öte yandan Ehl-i ehvânın münafıklık alâmetleri taşıdığına dair bir söz de bu düşüncüyü desteklemektedir. Nitekim Ebû Kılâbe bu hususta Ehl-i ehvânın durumu ile münafıklık arasında bir fark göremediğini ifade ederek onların sözleri ile eylemlerinin uyuşmadığını dile getirmiştir. (Hallâl, 1989, s. 4: 111) Ehl-i bid'at ve ehvâ kullanımlarının yanında Ehl-i hadîsin eleştirel bakış açısını yansıtan önemli isimlendirmelerden birisi de aşağıda incelenecek olan Ehl-i kelâm tabiridir. Bu tabirin bid'at ve hevâ kavramlarını çeşitli yönlerden kapsıyor olması ve muhaddislerin akâid tartışmalarında sıkça kullanmış olmaları, söz konusu isimlendirmeyi de bu bağlamda incelemeyi zorunlu kılmaktadır.

2.3. Ehl-i Kelâm

Kelâm, ilmî bir disiplin olarak İslâm dininin ana esaslarını konu edinen bir ilim dalı şeklinde tarif edilebilir. (Yavuz, 2002, s. 25: 196) Fakat çalışmamız açısından kelâm ilminin genel manadaki tanımlamalarından ziyade, ilk dönemde kelâm kavramına ve kelâmla uğraşan Ehl-i kelâma Ehl-i hadîsin yüklediği anlamın değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

İlk dönemde hadîs âlimleri kelâmı Müslümanlar arasında ayrılığa sebep olan ve zihinlerde şüpheler uyandıran bir ilim olarak kabul etmişlerdir. (Yavuz, 2002, s. 25: 197) Bunun yansımaları, çalışmanın önceki kısımlarında zikredilen tartışmalarda görmek mümkündür. Nitekim Ehl-i hadîsin nazarında, ortaya atılan ve nasslarda yeri olmayan, daha doğrusu nasslara muhalif gözüken fikirler daima eleştirilerek bid'at kabul edilmiştir. Hadîslerin izini takip edip Sünnete uymayı en büyük ilke kabul eden, İslâm toplumunu gereksiz münakaşalara sokacağı düşünülen tüm fikirlerin karşısında duran Ehl-i hadîs, itikadî konularda Kur'ân ve Sünnette yeri bulunmayan her düşüncüyü reddetme eğiliminde olmuştur.⁸ Bu düşünce, aşağıda örnekleri verilecek olan kelâm, Ehl-i kelâm ve Ashâb-ı kelâm kavramlarına yükledikleri anlamların tespit edilmesiyle daha da belirgin olacaktır.

Kelâmcılarla ilgili olarak meşhur bir ifade İmâm Şâfiî'den aktarılmaktadır. "Kelâmcılar hakkındaki kararım, onlara ağaç dallarıyla vurulup, deveye ters bindirilmeleri ve aşiret aşiret, kabile kabile dolaştırılmalarıdır. Bu arada işte bu, Kitap ve Sünneti terk edip kelâma sarılanın cezasıdır diye bağırılır." (Hatîb el-Bağdâdî, 1969, s. 78) Şâfiî'nin Ehl-i kelâma olan bu yaklaşımının gerek onun yaşadığı dönemde gerekse ondan sonra muhaddisler tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim aynı zamanda hadîs ilmiyle ve muhaddislerle yakın ilişkileri olan Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in de (ö. 193/809) kelâm konusunda menfi bir düşünceye sahip olduğu, şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Mertlik ashâb-ı hadîste, kelâm Mu'tezile'de, yalan ise Râfıza'dadır." (Hatîb el-Bağdâdî, 1969, s. 78) Birbirleriyle çelişik

⁸ Bu sebeple olacaktır ki Ebû'l-Hasan el-Eş'arî *İstihsânu'l-havz fî ilmi'l-kelâm* isimli bir risâle kaleme alarak kelâm ilminin Kur'ân ve sünnetle uyumlu olduğunu temellendirmeye çalışmıştır. (el-Eş'arî, 1995, ss. 21-31)

olduğu iddia edilen hadislerle ilgili kaleme aldığı *Te'vîlu muhtelifu'l-hadîs* isimli eseriyle de şöhret bulan İbn Kuteybe'nin kelâmcılara dair düşüncesi de dikkat çekicidir. "Kelâmcıların görüşleri üzerinde düşündüm ve onların Allah hakkında bilmedikleri şeyleri söylediklerini, ortaya attıkları şeylerle insanları fitneye düşürdüklerini... gördüm." (İbn Kuteybe, 1999, s. 61)

Ehl-i hadîsin reddiye literatüründe Ehl-i kelâm isimlendirmesinin büyük oranda yergi amaçlı kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin Kâsım b. Sellâm Ehl-i kelâm ile konuştuğunda onların delil getirmede başarısız ve ahmak kimseler olduklarını gördüğünü söylemektedir. Onun bu minvalde Râfızîleri ve Cehmiyye'yi Ehl-i kelâmdan kabul ettiği burada zikredilmelidir. (Hallâl, 1989, s. 3: 499)

Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-ibâd*'da Ehl-i kelâm tabirini yalnızca bir yerde, Ahmed b. Hanbel'in dâhil olduğu halku'l-Kur'ân tartışmalarında onun karşısında olan kimseler için kullandığı görülmektedir. (Buhârî, 1977, s. 62)

İbn Kuteybe ise bu isimlendirmeyi eserinde şu bağlamda kullanmaktadır:

"Eğer Ehl-i kelâmın ihtilâfları itikatta ve farzlarda değil de sünnetlerde ve fûrû meselelerde olsaydı, fakîhleri mazur gördüğümüz gibi onları da mazur görebilirdik. Bu suretle onlar, fıkıhçılarla aynı durumda olurlardı. Fakat Ehl-i kelâmın ihtilâfları tevhd, Allah'ın sıfatları, kudreti, cennetliklerin nimetleri, cehennemliklerin azâbı, berzah âleminin azâbı, levh-i mahfûz ve buna benzer, peygamberin bile ancak vahiyyle bilebileceği hususlarda olmuştur." (İbn Kuteybe, 1999, s. 63)

İbn Kuteybe bu sözleriyle Ehl-i kelâmın ihtilâflarının, dinin aslî meseleleriyle alakalı olduğunu ve bu sebeple mazur görülmelelerinin mümkün olmayacağını açık bir şekilde ifade etmektedir.

İbn Abdülberr ise İmâm Mâlik ve ona tabi olanlara göre Ehl-i ehvânın Ehl-i kelâm olarak kabul edildiğini belirterek hicrî ikinci ve üçüncü asırda bu isimlendirmenin Ehl-i ehvâ ile benzer manada kullanıldığını göstermektedir. (İbn Abdülberr, 1994, s. 2: 942)

Ehl-i kelâm isimlendirmesi, Ehl-i hadîs tarafından kelâm ilmiyle uğraşan ve bilhassa itikâda taalluk eden konularda yeni görüşler ortaya atan kimseler için kullanılmış bir tenkit tabiridir. Onların Ehl-i kelâma karşı kullandıkları sert üslûbun objektifliği farklı bir tartışma konusudur. Fakat yukarıdaki ifadelerden yola çıkarak genellikle bu türden ifadelerin kelâm ilmiyle ilgilenen herkesi değil, Cehmiyye, Mu'tezile ve Râfızîyye gibi bazı fırkaları hedef aldığı söylenebilir.

Netice olarak Ehl-i kelâm isimlendirmesinin yukarıda zikredilen diğer tabirler kadar olmasa da geniş bir çerçevede kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bilhassa ilk dönem muhaddislerinin bu isimlendirmeyi yukarıda zikrettiğimiz Ehl-i bid'at ve Ehl-i ehvâ tabirleri kadar yaygın kullanmadığı da burada ifade edilmelidir. Buraya kadar zikredilen üç isimlendirme, tespit edilebildiği kadarıyla muhaddislerin akâid literatüründe en yoğun kullandıkları tabirlerdir. Aşağıda tahlil edilecek olan Zenâdika isimlendirmesi de diğerleri kadar olmasa da itikâdî tartışmalarda Ehl-i hadîsin sıklıkla

kullandığı eleştiri mahiyeti taşıyan tabirlerden birisidir. Bu nedenle sözü edilen kavramın değerlendirilmesi, çalışmamızın odaklandığı konu açısından farklı bir bakış açısı sunacaktır.

2.4. Zenâdika

Zenâdika, zındık kelimesinin çoğuludur. Her ne kadar üzerinde fikir birliği edilememiş olsa da etimolojik açıdan “Zındık” kelimesinin, Sâsânî döneminde düalist bir inanç sistemi geliştirip yayan Zerdüşt ile Manî’ye dayandığı ve Manî’nin, Zerdüşt’ün ünlü kitabı *Avesta*’ya yazdığı yorumları ihtiva eden kitabının ismiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kitabın adı *Zend-Avesta*’dır ve Araplar, “Zend’e inanan” anlamında Zendi kelimesini kullanarak kendi telaffuzlarına uyacak şekilde Zındık ve mastar olarak da Zende-kâ kelimelerini türetmişlerdir. (Meşkûr, 2011, s. 575; Ocak, 2013, ss. 8, 9; Öz, 2013, s. 44: 390) Söz konusu kavramın, zamanın ebediliğine inanan kimseleri tarif eden Farsça “zende-kerd” kelimesinden Arapça’ya geçtiği de kaynaklarda zikredilmektedir. (İbn Manzûr, 1994, s. 10: 147) Kelimenin çoğulu olarak kullanılan Zenâdika kelimesi ise kimi zaman muayyen bir topluluğu, kimi zaman ise İslâm dışı farklı fikirleri seslendiren, heterojen mahiyete sahip daha geniş bir kesimi ifade etmektedir. Zındıklık ve Zenâdika kavramlarıyla ilgili asıl önemli nokta, kavramsal açıdan yüklenen anlam yelpazesinin genişliğidir. Köken olarak İslâm’dan önceki devirlere kadar dayandırılan zındıklık hareketi, İslâm’ın ilk devirlerinden itibaren, günümüze kadar birçok farklı şahıs ve fraksiyonları içine alacak biçimde kullanılmıştır. Bu çeşitliliği, aşağıda bazı örnekleri verilecek olan Ehl-i hadîsin akâid literatüründe nakledilen pek çok sözde görmek mümkündür.

Zındıklık isimlendirmesi Ehl-i hadîs’in polemik türü eserlerinde daha çok halku’l-Kur’ân konusuyla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Hatta öyle ki, hadîs ashâbından bu bağlamda yüzlerce rivayetin aktarıldığını söylemek abartılı olmasa gerektir. Örneğin Buhârî’nin İsmâil b. Ebû Üveys’ten (ö. 226/841) naklettiği şu söz halku’l-Kur’ân fikrini dile getirenlerin Zenâdikadan kabul edildiğini göstermektedir: “Birinden Kur’ân’ın mahlûk olduğu sözünü işittim. Allah’a yemin ederim ki bunu söyleyenler Zenâdika’dır.” (Buhârî, 1977, s. 30) Abdullah b. Ahmed de *Kitâbü’s-sünne*’sinde buna benzer pek çok ifadeye yer vermektedir. Onun Abdullah b. Mübârek, (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 1: 111) Süfyân es-Sevrî, (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 1: 107) Ahmed b. Hanbel (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 1: 164) ve Yezîd b. Hârûn (Abdullah b. Ahmed, 2016, s. 2: 481) gibi Ehl-i hadîs’in önde gelen âlimlerinden yaptığı Kur’ân’ın mahlûk olduğuna dair anlayışın zındıklık kabul edildiği hususundaki nakiller, zındıklığın muhaddisler nezdindeki tasavvuruna dair önemli ipuçları vermektedir.

Muhaddisler zındıklığı başka anlamlara delâlet edecek biçimde de kullanmışlardır. Örneğin Osman ed-Dârimî doğrudan Cehmiyye’yi hedef alarak bu tabiri kullanmaktadır: “Bize göre Cehmiyye, Zenâdikanın en habîs olanlarıdır. Çünkü onların sözü tıpkı Zenâdikanın sözleri gibi Allah’ın kâinatta tasarruf sahibi olmadığı (التعطيل) iddiasına dayanmaktadır.” (Ebû Saîd ed-Dârimî, 1995, s. 208) Osman ed-Dârimî bu anlamının dışında eserinin pek çok yerinde bu ifadeyi genel olarak tenkit ve tahkir amaçlı da kullanmıştır. Onun zındıkları tanımlarken dile getirdiği sözler, muhaddislerin zihin dünyasında bu isimlendirmeye dair yaklaşımlarının bir özeti gibidir: “Bize göre zındık, münâfıktan daha şerlidir. Münâfık peygamberlere ve İslâm’a karşı dursa da belki Allah’ın varlığını ve rab

oluşunu kabul eder. Zındık ise Allah'ı muattıl (kainatta tasarruf hakkına sahip olmayan bir varlık) olarak görür, peygamberlere ve kitaplara karşı mücadele eder." (Ebû Saîd ed-Dârimî, 1995, s. 212)

Önde gelen muhaddislerden Ebû Zür'a er-Râzî'ye (ö. 264/878) göre ise sahâbeye dil uzatan kimse zındıktır. (Hatîb el-Bağdâdî, 2013, s. 61) İbn Kuteybe gibi bazı muhaddisler ise zındıkların çirkin ve akıl dışı görülen hadîsler uydurarak İslâm'ı lekelemek ve tahrif etmek isteyen kimseler olduklarını ifade etmektedir.⁹ (İbn Kuteybe, 1999, s. 404)

Buraya kadar zikredilen örnekler bir yandan Ehl-i hadîs nezdinde zındıklığın net bir sınırının olmadığını gösterirken öte yandan sapkın gördükleri hemen her fikri ve bunu seslendirenleri zındıklıkla itham ettiklerini göstermektedir. Bu açıdan zındıklık ithâmı, yukarıda tespit edilen diğer isimlendirmeler gibi şiddetli bir tenkit aracı olarak kullanılmış, bir bakıma zihinlerde çağrıştırdığı anlam açısından bid'at gibi tanımlamalara nazaran daha ağır bir itham haline dönüşmüştür. Bu durumu, Ahmed b. Hanbel'in bir reddiye olarak zındıklara dair müstakil bir kitap telif etmiş olması da destekler mahiyettedir. Ehl-i hadîs; bid'at, hevâ, kelâm ve zındıklık etrafında yoğunlaşan tenkitler dışında -bu ifadeler kadar sık kullanılsa da- zeyğ, dalâlet ve ilhâd gibi kavramları da eleştirilerinde kullanmışlardır. Aşağıda bu isimlendirmelerin kullanılışlarına dair bazı örnekler verilecektir.

2.5. Ehl-i Zeyğ

Sözlükte "meyletme, sapma, eğri olma" gibi anlamlara gelen (İbn Manzûr, 1994, s. 8: 432) "zeyğ" kelimesi, Kur'ân'da da bu manada geçmektedir. Nitekim âyet-i kerîmede Allah teâlâ meâlen şöyle buyurur: "Sana kitâbı indiren O'dur. Onun (Kur'ân) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitâbın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vîl etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek payeye erişenler." (Âl-i İmrân, 3/7) Bu âyette geçen "Kalplerinde eğrilik bulunan kimseler" (قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فِي) ifadesindeki "zeyğ" kelimesinin, Ehl-i hadîsin muhaliflerini tenkit ederken bu kelimeyi kullanmalarına vesile olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir. Nitekim Ehl-i hadîs hasımlarını daima bu âyette geçtiği minvalde, dini konularda hevâ ve heveslerine uymaları ve kendi kişisel görüşlerine göre te'vîl cihetine gitmeleri sebebiyle eleştirmektedir.

Örneğin önde gelen muhaddislerden Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834) Ehl-i zeyğ tabirini bu perspektifte kullanmaktadır. O, kendisine Bişr el-Merîsî gösterildiğinde şunları söylemiştir: "Allah Ehl-i zeyğ ve Ehl-i dalâlete lanet etsin! Bişr, insanların bilmediği ve herhangi bir ehemmiyeti olmayan konularda konuşan birisidir." (Hallâl, 1989, s. 5: 104)

Osman ed-Dârimî ise eserinde yer verdiği âhirette Allah'ın görülebileceğiyle ilgili başlıkta öncelikle bu konudaki delillerini sıralamakta, ardından şu ifadelerle yer vermektedir: "Rü'yet meselesiyle ilgili bu ve bunun gibi birçok hadîs rivayet edilmiştir. Dinde derin anlayış ve ilim sahibi önderlerimiz bu konudaki hadîsleri onaylamışlar, önceki ve sonraki Müslümanların tamamı rivayet edilen bu hadîslere iman etmişler, büyüklük taslayıp inkâr

⁹ İbn Kuteybe'nin zındık olarak kabul ettiği kimselerden birisi Abdülkerîm b. Ebû'l-Avcâ'dır (ö. 155/772). Kaynaklarda İbn Ebû Avcâ'nın başta Mu'tezilî fikirleriyle tanındığı daha sonra bozuk itikadi görüşleri yüzünden sürgüne gönderildiği, halife Mansûr (ö. 158/775) döneminde de idam edildiği kaydedilmektedir. (Bkz. Kandemir, 1988, s. 1: 251)

cihetine gitmemişlerdir. Bunları inkâr edenler yalnızca sapkınlığa yönelen Ehl-i zeyğ olmuştur.” (Ebû Saîd ed-Dârimî, 1995, s. 121)

Mezkûr ifadelerde görüldüğü gibi Ehl-i hadîs, ilk dönemde dini konularda farklı görüşler ortaya atarak bilhassa inanç konularında Müslümanlar arasında fitneye sebep olduğunu düşündükleri kimseleri Ehl-i zeyğ tabirini kullanarak tenkit etmektedir.

Muhaddisler akâid eserlerinde veya hadis tasniflerinin akâidle ilgili bölümlerinde buraya kadar zikredilen isimlendirmelerin dışında başka tabirlere de yer vermişlerdir. Bu isimlendirmelere örnek olarak Ehl-i dalâlet, Ehl-i ilhâd veya mülhid gibileri zikredilebilir. Örneğin Ebû Kılâbe Ehl-i dalâlet tabirini Ehl-i ehvâ ile aynı anlamda kullanmış, (Âcurrî, 1997, s. 1: 459) İbn Kuteybe ise mülhid isimlendirmesinin Kur’ân’ın mahlûk olduğu düşüncesini iddia eden kimseler için kullanıldığını dile getirmiştir. (İbn Kuteybe, 1991, s. 67)

Ehl-i hadîsin itikâdî eleştirilerinin kavramsal çerçevesini ortaya koyan bu tabirlerin İslâm tarihi boyunca hemen her dönemde sıklıkla kullanıldığı bilinen bir husustur. Bilhassa bid’atçilik ve zındıklık, İslâm toplumu içerisinde din dışı görüşler ortaya koymanın fazlaca rağbet bulmuş isimlendirmelerindendir. Hicrî ilk asırlardan itibaren muhaddislerin de bu isimlendirmeleri kullanmaları, buraya kadar zikredilen örneklerde de görüleceği üzere söz konusu kavramların kökenine ışık tuttuğu kadar aynı zamanda dönemlerinin fikrî tartışmalarına dair de farklı bakış açıları sunmaktadır. Öte yandan sıklıkla kullanılan bid’at, hevâ, kelâm ve zındıklık gibi kavramların muhatap kitleleri açısından, Ehl-i hadîs âlimleri nezdindeki benzerliklerini veya farklılıklarını da ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Ehl-i hadîsin akâid literatüründe kullandıkları eleştirel isimlendirmeleri tespit ve tahlil etmeyi amaçlayan bu çalışmada ilk olarak, söz konusu isimlendirmelerin hadîs âlimleri tarafından kimi zaman doğrudan bir fırka, mezhep veya ekol işaret edilmeden kullanıldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim başta Ehl-i bid'at olmak üzere sözü edilen tüm adlandırmaların kullanıldığı bağlam incelendiğinde, söz konusu ifadelerin bazen muhatap kitlesi konusunda ciddi bir belirsizlik göze çarpmaktadır. Şüphesiz bu durum sözü edilen isimlendirmelerin zihinlerde çağrıştırdığı anlamlar açısından doğal karşılanabilir. İslâm tarihinde pek çok farklı ilmî disipline ait kaynaklarda bu gibi isimlendirmelere rastlamak mümkündür. Öte yandan İslâm tarihinde *fitne* olarak adlandırılan süreç itibariyle çeşitli kesimler birbirlerini bid'atçılıkla, zındıklıkla ve küfürle suçlamışlardır. Fakat bu alışıldık durum klasik kaynaklar ve ilmî tartışmalar açısından düşünüldüğünde aynı zamanda bir problemi de ortaya çıkarmaktadır. Bu problemin en yalın ifadesi; söz konusu isimlendirmelerin müellifler tarafından kimler kastedilerek kullanıldığı karmaşası ve okuyucu tarafından hangi manada anlaşıldığı sorunsalıdır. Örneğin İmâm Şâfiî'nin makalede aktarılan kelâm ehline dair sert ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda, bu sözlerin genelleme yapılarak tüm kelâmcıları içine alacak şekilde kabul edilmesinin mümkün olup olmadığı tartışılabilir. Aynı şekilde İbn Kuteybe gibi çok yönlü bir âlimin kelimelere yönelttiği ifadeler de bu problemin farklı bir yönünü göstermektedir. Kanaatimizce klasik kaynaklar özelinde gerçekleştirilecek okuma faaliyetlerinde veya akademik çalışmalarda bu durumun göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Araştırma neticesinde ortaya çıkan bir diğer sonuç ise Ehl-i hadîsin bu gibi isimleri kullanırken en çok işaret ettiği fırkaların başında Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkaların olmasıdır. Bilhassa Cehmiyye bu konuda ilk sırada yer almakta, hemen her olumsuz isimlendirme hedefinde bulunmaktadır. Bunun yanında itikâdî konularda sapkın kabul ettikleri hemen her düşünceye karşı da bu gibi ithamlarla cevap vermeye gayret etmişler, özellikle Allah'ın sıfatları, kader ve halku'l-Kur'ân konusunda sakıncalı gördükleri her kesimi bid'atçılıkla, hevâlarına uymakla ve zındıklıkla suçlamışlardır. Bu da söz konusu isimlendirmelerin çok büyük oranda kelâmî tartışmalar ile ilgili olduğunu göstermektedir.

Netice olarak bilhassa Ehl-i hadîsin fikrî konularda ortaya attıkları eleştirilerinde ve bu eleştirilerinde kullandıkları isimlendirmelerde nispeten kapalı bir üslûbun hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Buradan yola çıkarak Ehl-i hadîsin fikrî yapısını daha net bir çerçevede değerlendirebilmek için bu gibi isimlendirmelerin mahiyetinin daha detaylı ve karşılaştırmalı çalışmalarda değerlendirilmesi gerektiğini söylemek mümkün gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdurrahman eş-Şeybânî. (2016). *Kitâbü's-sünne*. Thk. Ebû Abdullah Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdân. 2 Cilt. Cidde: yy.
- Âcurrî, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Bağdâdî. (1997). *Kitâbü'ş-Şerîa*. Thk. Abdullah b. Amr b. Süleymân. 6 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. (2003). *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*. Thk. Sabri b. Selâme Şâhîn. Riyâd: Dâru's-Sebât.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. (2010). *Akâidü's-selef*. Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr Cem'î et-Tâlibî. Kahire: Dârü's-Selâm.
- Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali. (1993). *Şerhu's-sünne*. Thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım er-Redâdî. Medîne: Mektebetü'l-Gurebâ el-Eseriyye.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. (1977). *Halku ef'âli'l-ibâd*. Thk. Abdurrahman Umeyra. Riyad: Dâru'l-Meârif.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. (2000). *es-Sünen*. Thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî.
- Demirci, K. (2011). "Klasik Dönem Zeydîlerinin Ashab-ı Hadîs Hakkındaki Nitelemeleri: Haşviyye". *İslâmî İlimler Dergisi*, VI (1, Zeydiyye sayısı), 177-192.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi. (t.y.) *Kitâbü's-Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Ebû Saîd ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd. (1995). *er-Red ale'l-cehmiyye*. Thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esir.
- Ebû Saîd ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd. (1998). *Nakzu'l-imâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsî*. Thk. Reşîd b. Hasan el-Elmaî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Efe, Ubeydullah. (2017). *Ehl-i hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri*. (Yüksek Lisans). İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. (1995). *Risâletü İstihsânu'l-havz fi ilmi'l-keîm*. Thk. Muhammed el-Velî. Beyrut: Dâru'l-Meşârî.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. (1997). "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 169-175. Ankara: TDV Yayınları.
- Gengil, Veysel. (2020). "Taberî ve Mâtürîdî'den Hareketle Farklı Bir Tasnif Denemesi: Ehl-i Hadîs - Ehl-i Re'y Tefsirleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (29 Haziran 2020): 113-152.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. (1989). *Kitâbü's-Sünne*. Thk. Atiyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye.
- Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk. (1995). *Risâle fi enne'l-Kur'ân gayru mahlûk*. Thk. Ali b. Abdülaziz. Riyad: Dâru'l-Âsime.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. (1969). *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. Thk. M. Said Hatiboğlu. Ankara: Dâru İhyâ.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. (2013). *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Thk. Hasan Abdülmün'im Selbî. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle.

- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. (1994). *Câmiu beyâni'l-ilm*. Thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. (1991). *el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red ale'l-cehmiyye ve'l-müşebbihe*. Riyad: Dâru'r-Râye.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. (1999). *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*. Thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî. (1994). *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. (t.y.). *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. Thk. Fuâd Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunusiyye.
- Kandemir, M. Yaşar. (1988). "Abdülkerim b. Ebû'l-Avcâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 250-251. İstanbul: TDV Yayınları.
- Karadaş, Çağfer. (2005). "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Ocak 2005): 7-24.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî. (2015). *Kitâbü'l-îmân ve meâlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî ve derecâtilihî*. Thk. Muhammed Seyyid Osmân. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Meşkûr, Cevâd. (2011). *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- en-Neccâr, Ahmed b. Abdüssettâr b. Sabrî. (2018). *Tebrietü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel min kitâbi'r-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyyete'l-meozû' aleyhi ve isbâtü'l-kitâb ilâ müellifihî Mukâtil b. Süleymân el-müttehem fî mezhebihî ve'l-mücmâ' alâ rivâyetihî*. Bağdat: Mektebetü Kelime li'n-Neşr ve't-Tevzî.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2013). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve müllhidler: 15.-17. yüzyıllar*. 4. Bs. Beşiktaş, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Onat, Hasan. (1999). "İbâhiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 252-254. İstanbul: TDV Yayınları.
- Öz, Mustafa. (2013). "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 390-391. İstanbul: TDV Yayınları.
- Özler, Mevlüt. (2001). *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm. (1968). *el-Milel ve'n-nihâl*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. (1996). *Keşşâfû işlâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân.
- Yaran, Rahmi. (1992). "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (1994). "Ehl-i Ehvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 505-507. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (2002). "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 196-203. Ankara: TDV Yayınları.
- Yurdagür, Metin. (1997). "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 426-427. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yurtalan, Büşra. (2019). *Ashâbu'l-hadîs'in akaid metinlerinde dışlayıcı söylem (3./9. asır reddiye literatürü)*. (Yüksek Lisans). Ankara Üniversitesi.